

Динаміка сучасних етнодемографічних процесів в Чернігівській області у контексті загальнодержавних тенденцій.

Сучасний розвиток суспільних процесів в Україні характеризується передусім демографічною кризою. Необхідність відновлення гармонійності в структурі демореальності породжує потребу дослідження сутності демографічного дисбалансу у його взаємозв'язку з етнічними і соціально-економічними процесами. Кризові ознаки простежуються у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Тому існує нагальна потреба мобілізації зусиль суспільства на протидію глобальній кризі, що актуалізує створення надійних наукових основ відповідних практичних заходів.

Метою наукової розвідки є вивчення змін в етнічній структурі населення як України в цілому, так і Чернігівської області безпосередньо, які сталися за період з к. 80-х рр. ХХст. по сьогоднішній день (з відповідністю часових меж дослідження датам проведення Всесоюзного перепису населення 1989р. та Всеукраїнського перепису населення 2001р.).

Незважаючи на те, що сучасні прояви кризового характеру є вже довготривалими і являють собою визначальну особливість новітньої етнодемографічної історії України, проблема в цілому за переконанням фахівців "поки що не стоїть у центрі уваги достатньо широкого кола науковців"¹. Ці слова з колективної монографії, підготовленої співробітниками відділу демографії та відтворення трудових ресурсів Інституту економіки НАН України під науковим керівництвом В. С. Стешенко визначають ступінь вивченості тематики.

Стан наукової ініціативи в етнодемографічному тематичному напрямку знаходиться на перших етапах свого становлення. Поєднання суто етноісторичного аналізу з соціально-демографічним дозволяє визначити безпосередні причини, що призводили до змін чисельності етнічних спільнот.

Чимало дослідницької уваги приділялося характеристиці історії розвитку окремих етнічних груп України та окремих її регіонів. Такі праці вичерпно інформують з питань історії заселення території республіки різними етносами¹, особливостей їх географічного розміщення¹, визначальних рис їх етнокультурного розвитку¹ тощо. Однак проблеми етнодемографічного змісту досліджуються в них виключно епізодично.

Найзмістовнішим винятком з означеної тенденції серед комплексних робіт є монографії В.І.Наулка¹, в яких композиційно вдало поєднані суто інформативні відомості про історичний шлях основних етносів на українських теренах з глибоким аналізом етнодемографічних і етнокультурних зрушень в УРСР періоду 50-70-хрр. Певною мірою змістовно заповнюватись існуючі „прогалини” почали лише в останнє десятиріччя¹. Однак фундаментальних праць з етнодемографічної тематики сучасній історіографії теж бракує.

Поглиблювати аналітичність майбутніх етнодемографічних і соціально-демографічних досліджень можливо лише шляхом розширення їх джерельної бази. Наукові пошуки в означеному руслі в першу чергу повинні будуватися на статистичних відомостях переписів населення. Програми таких глобальних обстежень передбачають виявлення комплексної інформації щодо всіх основних структурних характеристик суспільства: демографічної, етнічної і соціальної.

Із числа 132 національностей та народностей¹, представники яких, за Всеукраїнським переписом 2001р., проживають в Україні, домінуючим є один із найчисленніших етносів Європи - українці - корінна національність держави. На дату проведення перепису (5 грудня 2001р.) кількість українців становила 37541,7 тисячі осіб (77,8% всього населення). За неповних 13 років після попереднього перепису їх кількість зросла на 122,6 тисячі (0,3%), а питома вага відносно всього населення збільшилася на 5,1 відсоткових пункти.

Збільшення абсолютної і відносної кількості українців відбулося в 13 областях, місті Києві та Севастопольській міськраді. У Чернігівській області в 1989р. нараховувалось 1292106 українців, які склали 91,5% населення регіону, а

в 2001р. їх чисельність скоротилася на 136752 особи. Однак питома вага українців натомість зросла майже на 2%.. Вочевидь впливає відсутність значного розвитку тих сфер виробництва (передусім це важка промисловість), які акумулюють поліетнічну робочу силу. Свій внесок у таку ситуацію вносить і від'їзд до Росії великої кількості росіян, які до 1991р. мешкали в Україні, а також масова зовнішня міграція євреїв, які донедавна були третьою за чисельністю етнічною групою в республіці і переважній більшості її регіонів.

Крім українців в Україні проживає 10,7 мільйона (22,2%) представників національностей та народностей інших державних формувань. Найбільшою за чисельністю (77,8%) серед цієї групи та другою в країні, після українців, є росіяни. Згідно з даними перепису 2001р. їх кількість становила 8334,1 тис. осіб і була на 3 мільйони (26,6%) меншою, ніж у 1989 році; питома вага знизилася відповідно з 22,1% до 17,3%. На Чернігівщині, де росіяни теж є другою за чисельністю національною групою, відбувається дещо повільніше скорочення їх чисельності : у 1989р. в регіоні нараховувалось 96562 росіянина (6,8% від усіх жителів), а в 2001р. – 62207 росіян (що склало 5% відповідно). Якщо абсолютне скорочення є передусім наслідком загальної депопуляції в республіці і регіонах, то відносне зменшення на 1,8% - це, скоріш за все, вже згадувана вище еміграція росіян.

На третє місце за чисельністю, яке раніше в Україні займали євреї, вийшли білоруси (275,8 тис. осіб), на четвертому залишилися молдовани (258,6 тис. осіб). У міжпереписному періоді (1989-2001 рр.) кількість

білорусів скоротилася більше ніж на третину, а молдован - на одну п'яту. Питома вага їх серед всіх жителів України також знизилася і становила відповідно 0,6% та 0,5%. Не дублює щодо білорусів республіканські процеси ситуація у Чернігівській області. Білоруси за чисельністю представництва були і залишилися на третьому місці. Однак їх питома вага зменшилася на 33,1% (в абсолютних показниках – з 10650 осіб у 1989р. до 7122 осіб у 2001р.). Молдовани ж навпаки повторюючи загальноукраїнську тенденцію щодо кількісного скорочення на 13,1% (806 осіб і 700 осіб відповідно), чисельно поступалися в регіоні вірменам, яких стало чи не вдвічі більше, ніж 12 років тому (481 особа у 1989р. і 934 особи у 2001р.). Скоріш за все відіграли вирішальну роль географічна віддаленість молдован від Молдови та більш високий рівень міграційної мобільності вірмен (саме в містах області, які уособлюють імміграційні центри, вірмен було вдвічі більше, ніж у селах).

П'яте місце за чисельністю в республіці посідають кримські татари, кількість яких проти попереднього перепису зросла у 5,3 рази і налічувала 248,2 тисячі осіб (у 1989 р. їх кількість становила 46,8 тис. осіб); питома вага представників цієї національності серед населення країни зросла з 0,1 до 0,5 відсотка. Таке інтенсивне збільшення популяції кримських татар стало наслідком їх повернення до України з місць депортації, яке розпочалося ще в середині 80-х рр. і особливо набуло масовості в к. 90-х рр. На Чернігівщині кримських татар нараховувалось завжди дуже мало: у 1989р. – 15 осіб, у 2001р. – лише 9 осіб. Безумовно, таку ситуацію формує географічний фактор.

Щодо євреїв, то порівняно з 1989р. їх кількість в республіці скоротилася на 382,7 тис. (на 78,7%) і становила за даними перепису 2001р. 103,6 тис. осіб. Внаслідок цього за чисельністю євреї зараз перемістилися з третього на десяте місце, а їх частка відносно всього населення України знизилася з 0,9 до 0,2 відсотка. Головною причиною зменшення кількості євреїв став їх виїзд на постійне проживання до інших країн, який особливо посилювався у сер. 90-х рр. в результаті лібералізації правил виїзду. У 1989р. євреї в Чернігівській області теж були порівняно чисельним етносом, їх нараховувалось 6184 особи. Однак у 2001р. чисельність євреїв зменшилась вчетверо і ледь сягала 1,5 тис. осіб. Втім, євреї залишилися на четвертому місці після білорусів за чисельністю представників етнічної групи. Вочевидь, імміграційна „непривабливість” регіону не сприяє зростанню частки представників інших національних груп.

З числа національностей, представники яких в основному постійно проживають за межами України, найбільш численними, незважаючи на зменшення їх кількості у міжпереписний період, залишаються болгари (204,6 тис. або 0,4% всіх жителів країни), угорці (156,6 тис. або 0,3%), поляки (144,1 тис. або 0,3%), греки (91,5 тис. або 0,2%), німці (33,3 тис. або 0,1%). Абсолютна кількість румун в означений період зросла на 12,0% і становила

151,0 тис. осіб, але їх питома вага серед усього населення не змінилася і залишилася на рівні 1989р. - 0,3%.

Щодо Чернігівщини, то після згадуваних вище вірмен за чисельністю у 2001р. по низхідній йшли: цигани – 756 осіб (0,06% від усіх жителів регіону, що відповідає їх частці у 1989р.), поляки – 528 осіб (0,04%, або на 0,01% менше ніж у 1989р.), та татари – 461 особа (теж 0,04%, як і раніше). Чисельність представників інших національностей у регіоні зовсім незначна. Найчисельніші з них – німці – 282 особи (0,02%) і грузини – 215 осіб.

В цілому упродовж 90-х рр. серед найбільш численних національностей, що мешкають в Україні, абсолютне збільшення кількості осіб було притаманне (окрім українців) тільки кримським татарам, румунам, вірменам, грузинам та азербайджанцям: кількість азербайджанців в Україні зросла в 1,2 рази, грузинів - в 1,5 рази, вірмен - в 1,8 рази.

Інтерес являють і дані переписів про співвідношення міських і сільських жителів серед осіб різних національностей, що важливо для визначення їх ролі в соціально-економічній діяльності держави. У селах в 2001р. проживало: 37% українців, що становило на 3% менше у порівнянні з 1989р., 58,5% болгар, тобто на 1% більше ніж у 1989р., 31% поляків - на 1,5% менше у порівнянні з 1989р. і абсолютна меншість євреїв – 1,5%, що було на 0,6% більше ніж у 1989р. Найвища питома вага сільського населення була серед молдаван - 71,5%, що становило на 5% більше у порівнянні з 1989р. Біля чверті чисельності білорусів (22% - на 1,5% більше ніж у 1989р.), і майже 1/7 росіян (13% - це на 1% більше у порівнянні з 1989р.) також проживали у селах. У той же час представники інших національних груп, які не характеризуються тривалою історією проживання в Україні і заселяли республіку під впливом соціально-економічних причин, у першу чергу оселялися в містах (останні, як правило, залишаються центрами акумуляції еміграційних продуктивних сил).

Етнодемографічні процеси в Чернігівській області у розглядуваному аспекті нагадують загальнореспубліканські тенденції. В регіоні, незважаючи на аграрну спрямованість його економічної діяльності, українці лише на 44% свого складу проживають у селах. Фактори, які спричинили зменшення показника на 6% у порівнянні з 1989р. є такими: подальший розвиток урбанізаційних процесів і наслідки депопуляції в регіоні (в селах темпи депопуляції є швидшими).

Щодо інших найчисленніших етнічних груп, то в області у 2001р. співвідношення міських і сільських мешканців залишилось ідентичним загальноукраїнським пропорціям: білорусів у селах нараховувалося 22% від загальної чисельності (як і в 1989р.), росіян – 15% (це на 2% більше за показник 1989р.). Традиційною є тенденція надзвичайно малого чисельного представництва євреїв у сільській місцевості: як і в Україні в цілому, в області абсолютна меншість осіб єврейської національності були

мешканцями сіл – лише 0,014% свого складу (що на 0,006% менше ніж у 1989р.).

За даними Всеукраїнського перепису сільські жителі республіки на 87% (86% у 1989 році) були українцями. Близько 7% мешканців сіл (8% у 1989р.) становили представники російської національності і біля 1% - кожної з таких етнічних груп, як молдавани, болгар, кримські татари. Представництво інших національностей серед сільського населення було зовсім незначним. В Чернігівській області таке співвідношення повністю підтверджується: серед мешканців сіл майже 98% - українці, 1,7% - росіяни, 0,2% - білоруси, і лише по 0,05% - молдавани і вірмени (з 1989р. ситуація в регіоні майже не змінилася).

В республіці постійно зростає абсолютне чисельне переважання українців у містах: у порівнянні з 1989р. питома вага міських жителів серед українців зросла на 7% і у 2001р. становило понад 73%. На Чернігівщині цей показник зріс до 56% (на 6% більше ніж у 1989р.). Питома вага росіян натомість зменшилася: в республіці - з 87,5% до 87%, в регіоні – з 87% до 85%. На осіб інших національностей у цілому припадало до 1/20 загальної чисельності мешканців міст України (1/50 від загальної кількості міських жителів Чернігівської області).

Дані переписів свідчать про те, що для більшості етнічних груп було властиве незбалансоване кількісне співвідношення чоловіків і жінок. Так, серед українців, росіян, євреїв, болгар та багатьох інших етносів з тривалою історією проживання на українських землях спостерігалася диспропорція жінок і чоловіків. Серед представників цих етнічних груп жінки становлять у середньому на 7% більше у порівнянні з чоловіками (обласний показник навіть вищий - 9%). Перевага жіночого населення відповідала нестабільності демографічних процесів щодо кожної з названих етнічних одиниць. В інших випадках зростання питомої ваги чоловіків обумовлювалося виключно економічними міграціями.

Українці, котрі склали абсолютну більшість населення України і майже всіх її регіонів, відігравали визначальну роль у формуванні демографічної структури суспільства. При порівнянні статеві-вікового складу всього населення й представників української національності¹, майже не помітні відмінності. В обох випадках контури і структура статеві-вікових пірамід максимально тотожні.

Піраміда ж статеві-вікового складу росіян і євреїв при співставленні дуже нагадує аналогічний графік щодо всього міського населення як України, так і Чернігівщини. Така ідентичність графічного відображення пояснюється, головним чином, тим, що більшість росіян та євреїв проживали у містах.

Порівняння статеві-вікових структур найбільш чисельних етнічних груп дозволяє виділити їх основні ознаки. Всім найчисельнішим національним групам притаманний критичний стан демографічних процесів. Статеві-

вікова структура зазнала відчутного впливу політичних потрясінь, що викликало коливання народжуваності в окремі історичні періоди. Демографічні зрушення в етнічних спільнотах відповідали особливостям і структурі демопроектів у суспільстві в цілому. При цьому всі основні загальні демографічні тенденції формувалися змінами, які відбувалися в чисельно переважаючому корінному українському етносі.

Отже українці, як найчисельніша національна група, відігравали визначальну роль у демографічних процесах, які відбувалися в Україні і регіонах. Демографічні зміни в середовищі інших етносів не мали визначального впливу на демографічну ситуацію ні в республіканському, ні в регіональному розрізах, хоча й являли важливий додаток до загальних тенденцій.

Необхідно підкреслити, що коло питань з етнодемографічної тематики є набагато ширшим за досліджуване у запропонованій розвідці. Ця проблема є міждисциплінарною. Саме тому актуалізується необхідність залучення до вивчення цієї проблематики фахівців – демографів, істориків, соціологів, психологів, екологів та ін.

¹ Демографічна криза в Україні. Проблема дослідження, витоки, складові, напрямки протидії /За наук. ред. В.Стешенко. – К., 2001. – С.10.

¹ Багмет М. Дослідження історії німецьких поселенців в Україні //Німецькі колонії в Галичині. Історія – Архітектура – Культура. Матеріали, доповіді та повідомлення. – Львів: Манускрипт, 1996. – С.214-215; Ворона В., Рудницька Т., Бокач В. Білоруси України //Віче, 1995. - №8. – С.104-113; Данильченко А.П. Чешское население Украины в пер. половине 20-х годов //Етнографічна спадщина і неонаціональне відродження. – К., 1992. – С.41-43; Зінченко Ю. Кримські татари: Історичний нарис. – К.: Головна спец. редколегія літ. мовами нац. меншин України, 1998.

¹ Булан А.П., Яковлев В.Т. Етнічні німці на півдні України: історія і сучасність //Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Інформаційний бюлетень. – 1995. – №2. – С.38-43; Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення //Український історичний журнал. – 1991. - №6. – С.56-58; Копчак С.І., Мойсеєнко В.І., Романюк М.Д. Етнічна структура та міграція населення українського Прикарпаття. – Львів, 1996.

¹ Агафанова І. Історія і культура національних меншин як об'єкт наукового дослідження //Відродження. – 1993. - №9. – С.11-13; Демченко В. Мовно-національна характеристика півдня України //Україна, Україну, українознавство у ХХст. В джерелах і документах: Зб. праць. – У 2-х ч. – К., 1999. – Ч.2. – С.339-343.

¹ Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження. – К., 1965; Його ж. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975 та ін.

¹ Андреев Е.М., Добровольская В.М., Шабуров К.Ю. Этническая дифференциация смертности //Социс. – 1992. - №7. – С.43-50; Піскунов С. Відтворення населення України: етнічний аспект //Етнонаціональний розвиток України та стан української етнічності в діаспорі: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 22 червня 1997 року. – Ч.2. – Київ-Чернівці, 1997. – С.259-260; Його ж. Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні в 1959-1989рр. //Демографічні дослідження. – К., 1997. – С.3-5; Чирков

О., Винниченко І. Етнодемографічний розвиток України: історія, сучасність, перспективи //Сучасність. – 2000. - №7-8.

¹ Див. перелік національностей (з урахуванням етносів) та мов: Словники національностей та мов. – К., 2001.

¹ Показники щодо статево-вікового складу населення розраховані автором за: Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2004. – С.6-288.